

Rijksinstituut voor Volksgezondheid
en Milieu
Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

Bezwaren tegen vaccinaties

Bezwaren tegen vaccinaties

Het perspectief van de weigeraar

Rijksvaccinatieprogramma

Dit is een uitgave van:

**Rijksinstituut voor Volksgezondheid
en Milieu**

Postbus 1 | 3720 BA Bilthoven

www.rivm.nl

www.rijksvaccinatieprogramma.nl

november 2010

Als ouders vaccinatie afwijzen

Veel ernstige ziekte en sterfte is voorkómen door vaccinaties die in Nederland sinds 1957 in het Rijksvaccinatieprogramma (RVP) beschikbaar zijn. Jaarlijks worden aan de kinderen in Nederland ongeveer 2,5 miljoen vaccinaties gegeven. Dit gebeurt op vrijwillige basis en de meeste ouders maken gebruik van dit kostenloze aanbod; meer dan 95% van de zuigelingen wordt gevaccineerd.

Er zijn echter groepen die vaccinatie afwijzen; we weten dat deze mensen overwegend tot drie groepen behoren: bevindelijk gereformeerden, antroposofen en de zogenoemde kritische prikkers. De eerste groep is algemeen bekend door de polio-epidemieën in 1978 en 1992/1993 in het gebied dat zich van het zuidwesten over het midden naar het noordoosten van ons land uitbreidt. Dit gebied wordt aangeduid als de biblebelt aangezien hier de gemeenten liggen met veel inwoners van gereformeerde gezindte en dus gemeenten met een lage vaccinatiegraad. Maar de achtergronden van de afwijzing van vaccinaties door deze religieus bezwaarden en evenzo van de andere twee groepen zijn vaak minder goed bekend.

Op de jaarlijkse Transmissiedag Infectieziekten, in 2009 gewijd aan het thema 'Kinderen en Infectieziekten' gaf Frits Woonink, arts Maatschappij & Gezondheid, een voordracht over bezwaren tegen vaccinatie. Hij had zich verdiept in de achtergronden van de standpunten van de drie genoemde groepen.

In de uitvoering van het RVP komen de artsen en verpleegkundigen in contact met ouders die vaccinatie afwijzen of er over twijfelen. Het is belangrijk dat deze professionals kennis nemen van de achtergronden hiervan. Ik ben dan ook zeer verheugd dat Frits Woonink er mee instemde om een bewerking van zijn presentatie op schrift uit te geven. Met dank aan hem bieden wij dit boekje aan alle bij de uitvoering van het RVP betrokken professionals aan. Ik hoop dat de inhoud u stimuleert om met de ouders een open gesprek over de vaccinatie van hun kind te voeren, zodat zij uiteindelijk tot een geïnformeerde keuze komen. Want het uitgangspunt is én blijft de vrijwilligheid van deelname aan het RVP.

dr. Marina Conyn-van Spaendonck, arts-epidemioloog manager
Rijksvaccinatieprogramma
RIVM - Centrum Infectieziektebestrijding

Over de auteur

F. (Frits) Woonink (1953) was na zijn afstuderen een aantal jaren actief als arts lepra- en tuberculosebestrijding in Nigeria. Sinds 1990 is hij werkzaam als arts Maatschappij en Gezondheid, afdeling infectieziektebestrijding bij de GGD Midden-Nederland te Zeist. Binnen zijn werkgebied heeft hij geregeld te maken met de groepen vaccinatieweigeraars die in dit boekje aan de orde komen.

Inleiding

F. (Frits) Woonink (1953) was na zijn afstuderen een aantal jaren actief als arts lepra- en tuberculosebestrijding in Nigeria. Sinds 1990 is hij werkzaam als arts Maatschappij en Gezondheid, afdeling infectieziektebestrijding bij de GGD Midden-Nederland te Zeist. Binnen zijn werkgebied heeft hij geregeld te maken met de groepen vaccinatieweigeraars die in dit boekje aan de orde komen.

De bevindelijk gereformeerden

Ongeveer 16% van de Nederlandse bevolking wordt tot de protestanten gerekend, dat zijn ruim 2.500.000 mensen; 11% van de bevolking is aangesloten bij de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), de andere 5% behoort tot een groot aantal verschillende kerkgenootschappen. Van deze protestanten noemt ongeveer een miljoen personen zich gereformeerd, de anderen noemen zich hervormd, evangelisch, vrijzinnig, anglicaans, oosters orthodox, etc. Gereformeerden duiden zich weer nader aan als orthodox, modern of bevindelijk. De bevindelijk gereformeerden vormen dus een subgroep binnen de totale groep gereformeerden in Nederland. Deze drie soorten gereformeerden zijn verspreid over de PKN en de kleinere kerkgenootschappen.

Het aantal bevindelijk gereformeerden bedraagt minimaal 210.000 personen. Van hen hoort waarschijnlijk 30% tot de vaccinatieweigeraars, maar daarover bestaan geen betrouwbare cijfers. De Gezondheidsraad introduceerde de term religieus bezaarden om deze groep aan te duiden. Orthodoxe en moderne gereformeerden zijn overigens zonder uitzondering voorstanders van vaccinatie.

De lage vaccinatiegraad binnen de biblebelt is niet alleen toe te schrijven aan bevindelijk gereformeerden. In een aantal gemeenten wordt ondervaccinatie veroorzaakt door antroposofische weigeraars.

Er is regionale kennis van zaken nodig alvorens een lage vaccinatiegraad kan worden toegeschreven aan een bepaalde groep.

De bevindelijk gereformeerden zijn te vinden in een zestal kerkgenootschappen. Per kerk verschilt het verzet tegen vaccinaties. Dat is onder meer te zien aan de vaccinatiegraad op reformatorische scholen; dat zijn de scholen met bevindelijk gereformeerde kinderen. In een analyse van de vaccinatiegraad van basisscholen in de regio Midden-Nederland varieerde de BMR-vaccinatiegraad van ruim 90% tot 2%. De laagste vaccinatiegraad wordt gevonden op scholen die vallen onder de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en een afsplitsing daarvan, de Gereformeerde Gemeenten buiten verband.

Bevindelijk

Wat is bevindelijk? Het is volgens deze opvatting niet voldoende als je de Bijbel kent en deze als waarheid ervaart. De *beleving* van de Bijbelse boodschap is noodzakelijk. De bevinding betekent dat een mens zich werkelijk zondaar weet en voelt voor God, dat hij zijn zonden in al hun zwaarte doorleeft. “Het gaat om de echtheid van het geloof. Het gaat om dingen die zo hoog en zo diep zijn dat ons hele bestaan erdoor geraakt wordt.” Wat verder opvalt is dat uiterlijke kenmerken de bevindelijk gereformeerden onderscheiden van anderen. De naam ‘zwartekousen-kerken’ duidt op de zwarte kleding die op zondagen gedragen wordt.

In het boekje ‘Polio, een gesprek hervat’ uit 1994 legt de bevindelijk gereformeerde dominee Moerkerken de bezwaren nog eens uit.

Hij plaatst de bezwaren in de eerste plaats in historisch perspectief:

“We hopen dat het waar is dat er medisch gesproken geen of weinig bezwaren kunnen worden ingebracht tegen vaccinatie. In de beginperiode zijn ernstige fouten gemaakt. Niemand neme het ons dan kwalijk als wij de voorlichting van de overheid kritisch blijven bezien.” Het gaat hier over zaken die zich voordeden in de eerste decennia van de 19de eeuw. De herinnering aan sterfgevallen door of na pokkenvaccinatie is hier levend gehouden. Daarna noemt Moerkerken het eigenlijke bezwaar: vaccinatie is in strijd met de Voorzienigheid van God. God regeert alle dingen die hier op aarde gebeuren. Zelfs de allerkleinste dingen vallen onder zijn bestuur. Het geloof in de Voorzienigheid delen bevindelijk gereformeerden met andere christenen en joden. “He’s got the whole world in

His hands,” zong Mahalia Jackson. Maar bevindelijk gereformeerden vatten dit zo op dat de bescherming door vaccinatie je minder afhankelijk zou maken van de levende God. En als God je ziekte zendt, heeft hij daar een bedoeling mee. Daar moet je als mens niet tussen gaan zitten. Je gaat denken: ik ben gevaccineerd en loop nu geen gevaar meer. Kwetsbaarheid voor ziekte moet je als iets positiefs zien, omdat het je als mens klein houdt.

Steeds meer weerlegd

De geloofsargumenten worden echter steeds meer weerlegd. Zo zei de orthodox gereformeerde theoloog Douma in 1994: “Als je sproei-installaties gebruikt om te voorkomen dat de oogst mislukt, of dijken verhoogt tegen een mogelijke overstroming, dan is het toch niet zo vreemd als je jezelf en je kinderen laat vaccineren tegen polio?” In de Bijbel zijn opdrachten te vinden om preventie toe te passen.

Een voorbeeld is de droom die de farao kreeg toen Jozef in Egypte was. Jozef moest namens God gaan vertellen dat er zeven vette en zeven magere jaren zouden komen. De farao moest voorraadschuren bouwen om de zeven magere jaren door te komen. Lukas 14 zegt: Maar Jezus had nog een vraag voor deze Farizeeën, die wat Hij deed niet goed vonden maar er niets over durfden te zeggen: “Als uw zoon of uw os in een put valt, dan haalt u hem er toch meteen uit, ook al is het sabbat?” De Joden mochten niet werken op de sabbat. Deze vraag laat zien dat (secundaire) preventie belangrijker was dan het sabbatsgebod.

Deze weerlegging zal naar verwachting steeds verder geaccepteerd worden. Inmiddels staan de meeste bevindelijk gereformeerden daardoor positief tegenover vaccinatie. Bij één van de reformatorische basisscholen in de regio Midden-Nederland was er tussen 1992 en 2004 een stijging van de BMR-vaccinatiegraad van 45 naar 65%. De groep weigeraars lijkt steeds kleiner te worden; dit wordt ook gemeld vanuit deze bevolkingsgroep. Kijken we naar bijvoorbeeld de DKTP-vaccinatiegraad, dan zien we de laatste jaren een stijging naar boven de 90% in gemeenten met veel bevindelijken. Het aantal gemeenten onder de 90% liep in drie jaar tijd terug van 173 naar 128. De verwachting is dat op langere termijn de groep bevindelijk gereformeerde bezwaarden verder zal afnemen, vooral als leidlieden uit de eigen kring zich positief uitspreken over vaccinatie.

Antroposofen

De antroposofen in Nederland zijn georganiseerd in de Antroposofische Vereniging, met 4.300 leden. De vereniging kent zo'n vijftig ledengroepen. Het aantal antroposofisch georiënteerde mensen is ongetwijfeld veel hoger, gezien het grote aantal leerlingen van vrije scholen en het grote aantal antroposofische instellingen. Minder bekend is dat er ook nog een kerkelijke richting is in de antroposofie, de Christengemeenschap geheten. Deze wordt hier genoemd omdat deze groep ook zomerkampen organiseert. De export van mazelen uit de regio Den Haag naar diverse plekken in Nederland, in 2008, kon plaatsvinden dankzij een landelijk jeugdkamp waar kinderen elkaar besmetten.

De grondlegger van de antroposofie is Rudolf Steiner. Hij schreef een dissertatie die hij in 1894 verder uitwerkte in zijn boek *Die Philosophie der Freiheit* (De filosofie van de vrijheid). Dit boek beschouwde hij later als grondslag voor zijn verdere werk in de antroposofie. De antroposofie kreeg haar praktische toepassingen in het vrijeschoolonderwijs de antropo-

sofische geneeskunst, de heilpedagogie en de biologisch- dynamische landbouw. De antroposofen zien het doormaken van kinderziekten als een essentiële stap in de ontwikkeling van een kind, mits de kinderziekte niet een te groot risico vormt. Een antroposoof zou zeggen: “Tegenslagen, ongemak en ziekten kunnen ook gezien worden als helpers in de ontwikkeling. Een kind dat een koortsende ziekte doormaakt kan daarna een sprong in de ontwikkeling doormaken. Ze zijn zindelijk, ze praten goed, ze zijn meer zichzelf geworden. Kinderziekten helpen een kind zichzelf eigen te maken, passend te maken. Door een kinderziekte gaat het kind zijn erfelijkheid verbouwen en koorts is daarbij een hulpmiddel.” Als het kind dan ziek wordt zonder ingeënt te zijn, dan zal de ziekte in alle rust, zorgzaamheid en oplettendheid moeten worden doorgemaakt. Het besef is dus dat het kind zich beter ontwikkelt door dit ongemak. Het is ook voor de ouder een ervaring en goed voor de ontwikkeling. De verandering die het kind doormaakt, blijft je als ouder bij en is een wezenlijke ervaring.

Ook klinkt er bij antroposofen kritiek door op de houding tegenover ziekte van kinderen heden ten dage. Door de huidige leefstijl is er tegenwoordig weinig ruimte voor de zorg die het doormaken en uitzieken van een kinderziekte vraagt. Ziekte en gebreken worden door de maatschappij gezien als louter mankementen die vermeden en verholpen dienen te worden. Bovendien kost het geld als ouders thuis moeten blijven en daarom mag het kind niet ziek meer zijn.

Eigen keuzes

In de antroposofie bestaat dus een eigen opvatting over het lichaam. De afwijzing van vaccinaties is niet absoluut, maar relatief. Het antroposofisch gezichtspunt benadrukt het maken van eigen keuzes, zoals het weigeren van vaccinaties, of de keuze voor een later tijdstip. Uitstel en afstel moeten beide mogelijk zijn. DKTP wordt als regel wel gegeven; BMR wordt als niet noodzakelijk gezien.

Antroposofie wordt soms gezien als een westerse pseudowetenschap met een religieus karakter. Pseudowetenschap is de benaming voor een stelsel van opvattingen, uitspraken of handelingen die de toets van de wetenschappelijke methode niet doorstaat maar die door aanhangers toch als wetenschap wordt gepresenteerd of dat op zijn minst suggereert. Religieuze en spirituele opvattingen zijn niet pseudowetenschappelijk, zolang ze geen uitspraken over de empirische werkelijkheid doen die in strijd zijn met de in een bepaalde cultuur en/of tijd algemeen aanvaarde opvattingen over wetenschappelijke kennis en de verwerving daarvan.

De antroposofische artsen in Nederland zijn verenigd in de NVAA. Na het reguliere artsdiploma volgt een specialisatie in deeltijd gedurende 3 jaar. In deze specialisatie is men gericht op het:

- zoeken naar een grotere samenhang tussen processen in de mens;
- denken met hoofd én hart.

Er zijn veel publicaties te vinden op de diverse websites. Voor het publiek heeft het centrum Sociale Gezondheidszorg een aantal boekjes uitgegeven met toelichting op gezondheidsproblemen vanuit antroposofisch standpunt. Een bijzonder fenomeen vormen de antroposofische consultatiebureau-artsen. Een ouder met vragen over vaccinaties zal hier een arts treffen die het antwoord zoekt vanuit dezelfde achtergrond. Een deel van de antroposofisch denkende ouders komt dus niet op een regulier consultatiebureau. Dit in tegenstelling tot de bevindelijk gereformeerden. Er zijn voor zover bekend geen bevindelijk gereformeerde artsen die vaccinatie afwijzen, of zij manifesteren zich niet publiekelijk.

Voor de langere termijn mag verwacht worden dat er vaccinatie-weigeraars zullen blijven in antroposofische kring. De argumenten voor uitstel of afstel van vaccinatie liggen in de mensbeschouwing van de antroposofie besloten. Een ondubbelzinnig pleidooi pro vaccinatie is niet te verwachten van iemand die de antroposofie aanhangt. Dat strijdt immers met de gedachte dat ziekte positief te waarderen is. Een aantal kinderziekten wordt als minder ernstig beschouwd.

Gezien de groei van het aantal leerlingen op vrije scholen in de afgelopen 25 jaar, zullen steeds meer mensen in aanraking komen met deze ideeën en ze overnemen.

Kritische prikkers

Een schatting van het aantal mensen dat behoort tot de groepering van kritische prikkers is moeilijk te geven. Sinds 1994 bestaat de Nederlandse Vereniging Kritisch Prikken. Ook andere verenigingen zoals het Centrum voor Basis Bio Regulatietherapie hebben kritische prikkers als leden.

De kritische prikkers wegen in hun voorlichting de argumenten pro en contra vaccinatie af. Zij baseren zich daarbij niet op een bepaalde levensbeschouwing of mensvisie. Een micropaleontoloog (micropaleontologie is een richting binnen de geologie), Viera Scheibner, wordt gezien als één van de voortrekkers van deze beweging. In de publieksfolders wordt voor gezondheidsproblemen telkens verwezen naar homeopaten en natuurgeneeskundigen. Vermoedelijk bestaat de Nederlandse Vereniging Kritisch Prikken uit mensen die homeopathie, natuurgeneeswijzen, antroposofie of meerdere van deze opvattingen aanhangen. Daarnaast zullen er ook mensen zijn die op andere gronden kritisch staan tegenover vaccinaties.

Bij homeopaten ligt de nadruk op de (vermeende) schadelijke gevolgen van vaccinaties. Ze verschillen hierin van antroposofen die de zinvolle betekenis van kinderziekten benadrukken.

Uitgangspunt in de homeopathie is dat elke ziekte genezen kan worden door een medicijn te kiezen dat hetzelfde 'beeld' geeft als het te behandelen ziektebeeld. Homeopathie gebruikt sterk verdunde en geschudde middelen, soms verdunningen van vaccins. Verdunningen worden ook voor of na een eigenlijke vaccinatie gegeven, ter preventie van 'postvaccinaal syndroom'. Sommige homeopaten en antroposofen duiden met de term 'postvaccinaal syndroom' een verzameling aan van uiteenlopende klachten na vaccinatie. De lijst van acute en chronische klachten die deel uitmaken van het postvaccinaal syndroom omvat tientallen aandoeningen. Een kind zal vrijwel altijd wel één van deze klachten vertonen, of het nu gevaccineerd is of niet. Het wetenschappelijke bewijs voor het bestaan van het postvaccinaal syndroom is nooit geleverd.

Homeopathie is een natuurlijke geneeswijze. Dat wil zeggen dat deze methode het zelfgenezend vermogen op een natuurlijke manier stimuleert en versterkt. Homeopathie bestaat ruim 200 jaar. De grondlegger is de Duitse arts, schrijver en chemicus Samuel Hahnemann. Het woord homeopathie is ontleend aan het Griekse omeos, dat gelijksoortig betekent en aan pathos, dat lijden betekent. Homeopathie betekent dus: het gelijke wordt genezen door het gelijksoortige.

Uitgangspunten natuurgeneeswijzen:

- De natuurgeneeskunde gaat uit van de helende kracht van de natuur. De achterliggende gedachte is dat elke mens zelfhelende kracht in zich heeft, bijvoorbeeld aangestuurd door zijn afweersysteem en zijn geest, die ervoor zorgt dat we uit onszelf kunnen genezen.
- Bij de behandeling wordt altijd heel voorzichtig en geleidelijk te werk gegaan.
- Er wordt naar de onderliggende oorzaak van de aandoening gezocht en die wordt aangepakt.

De tien aandachtspunten in de natuurgeneeskunde zijn: goed eten, schoon water drinken, voor natuurproducten kiezen in plaats van fabrieksvoedsel, tijd vrijmaken om na te denken over wat je goed gedaan en bereikt hebt, een natuurlijke oplossing zoeken voor gezondheidsproblemen, aan hobby's doen, elke dag aan je spirituele ontwikkeling werken, veilig gedrag aanleren (zoals veilig autorijden of een EHBO-cursus doen), oog hebben voor de goede dingen die vrienden en familie doen, en je laten verrassen door onverwachte dingen die je leven kunnen verrijken.

De kritische prikkers stellen wetenschappelijke resultaten ter discussie en benadrukken

risico's en bijwerkingen van vaccinatie. Zij wijzen er op dat nog niet alle bijwerkingen bekend zijn, met name bij de introductie van nieuwe vaccins. Per definitie hebben zij dan gelijk, omdat alleen op lange termijn bekend is welke langetermijneffecten er zijn. Gesteld wordt dat bijwerkingen niet goed geregistreerd worden door officiële instanties. Dat hangt dan weer samen met de passieve surveillance: ouders moeten het zelf actief melden als er bijwerkingen zijn en dit gebeurt lang niet altijd. Men is van mening dat er in Nederland een geringe onderzoeksbereidheid is en roept op om grootschalig wetenschappelijk onderzoek te starten dat wel voldoet aan alle criteria. De rol van de farmaceutische industrie wordt bekritiseerd, en er zijn natuurlijk voorbeelden te noemen waarin zij zeker niet alleen staan in hun kritiek.

Ook kritische prikkers staan niet absoluut afwijzend tegenover vaccinaties. De bezwaren komen deels overeen met die van de antroposofen. Soms ontstaat het beeld dat er sprake is van een soort verzet tegen de overheid, zoals dat ook op allerlei andere manieren zichtbaar kan worden in de samenleving.

Elk ooit naar voren gebracht verband tussen vaccinatie en bijwerkingen wordt benadrukt, ook al is dat verband later wetenschappelijk weerlegd. Zo wordt er voortdurend gesteld dat er een relatie is tussen autisme en de BMR-vaccinatie, hoewel de Gezondheidsraad, de Wereldgezondheidsorganisatie en het *Institute of Medicine* uit de Verenigde Staten hebben geconcludeerd dat er geen aanwijzingen zijn dat de BMR-vaccinatie autisme veroorzaakt, bevordert of verergert.

Dat vaccinaties bijwerkingen kunnen geven staat niet ter discussie. Ook staan kritische prikkers niet alleen in hun kritiek. Het debat rond de introductie van HPV-vaccinatie in 2009 is ook in de Gezondheidsraad gevoerd en laat zien dat kritiek wel degelijk mogelijk is.

Het is onduidelijk of de bezwaren uit de NVKP-kring in de toekomst zullen afzwakken. Als het mogelijk is om het eens te worden over objectieve wetenschappelijk verantwoorde resultaten van onderzoek en registraties van bijwerkingen, en als de bezwaren zuiver op deze gronden zijn gestoeld, dan zou de kritiek moeten verminderen. Maar als de bezwaren voortkomen uit alternatieve opvattingen dan mag aangenomen worden dat deze niet zullen verminderen.

Benadering door professionals

Een laatste woord over de benadering van bezwaarden door professionals.

In Nederland is wel of niet vaccineren van je kind een eigen keus.

Het RVP streeft een zo hoog mogelijke vaccinatiegraad na. Daarmee wordt niet alleen beoogd het individu tegen ziekte te beschermen, maar ook de bevolking voor epidemieën te behoeden. Voor professionals die gesprekken voeren met bezwaarde ouders gaat het om een aantal zaken.

Het is belangrijk om de motieven te kennen om niet te vaccineren. Daartoe hoort ook kennis van vaccinatiegedrag van ouders. Dat is een complex onderwerp, want het hangt af van attitude, sociale invloeden en eigen effectiviteitverwachtingen. De reguliere medewerkers van consultatiebureaus kunnen hierin worden geschoold. Ook vaardigheden om specifiek dit soort gesprekken te voeren kunnen verder ontwikkeld worden. Rollenspelen en gesprekstechnieken, zoals motiverende gespreksvoering, hebben hierin al deels voorzien.

Een juiste attitude bij medewerkers draagt bij tot een gesprek waarin een vaccinatiebe-

zwaar tot zijn recht kan komen. Zo merkte een consultatiebureauarts, die vooroordelen had over de overtuiging van een bezwaarde, tot haar verrassing dat het ingaan op bezwaren leidde tot het wél vaccineren. Een ‘allergie’ voor opvattingen van de weigeraars maakt iemand minder geschikt om te werken met deze groeperingen.

Het naar voren brengen van argumenten die wel voor vaccinatie pleiten, toelichting geven op wat we weten over vermoede risico’s van bijwerkingen en begrip tonen voor de twijfels is wat de professionals kunnen doen. Zo zal in gesprekken met antroposofen vooral ter discussie staan dat ook minder ernstig lijkende kinderziekten soms ernstige gevolgen hebben.

Bij religieus bezwaarden is ook aandacht nodig voor medisch inhoudelijke vragen. Het is bekend dat die vragen nadrukkelijker gesteld worden in de bevindelijke kring, omdat de medische bezwaren die er in de tijd van pokkenvaccinatie waren nog steeds blijken voort te leven bij deze groep. Deze medische bezwaren geven een opening voor een gesprek over vaccinatie met deze ouders.

Het pleidooi tot vaccinatiedwang lijkt zich niet te verdragen met een open gesprek met een vaccinatieweigeraar. Bij alle groeperingen die aarzelend of afwijzend staan tegenover vaccinatie zal een dreiging met dwang een tegengesteld effect hebben en het gesprek bemoeilijken.

Hoe veilig vaccinaties ook zijn, heel beperkte risico’s zullen er altijd blijven. Er kan in het gesprek ontspanning optreden als ook deze risico’s ruimte krijgen.

Redactie: Kees Vermeer, freelance tekstschrijver
Eindredactie: Marijke van Oosten, Centrum Infectieziektebestrijding
Uitgave van het RIVM - Centrum Infectieziektebestrijding
ISBN nummer: 978-90-6960-238-7